

DE POOT VAN DE WOLF AAN DE POORT VAN HET STEEN

Een bijna vergeten museumstuk en het lot van *Canis lupus* in postmiddeleeuws Vlaanderen

Anton Eryvynck, Wout De Vuyst, Daniel Lievois,
Els Thieren, Claudio Ottoni & Wim Van Neer

1. Een gemummificeerde dierenpoot

Als een museum maar lang genoeg bestaat, worden de tentoongestelde collectie en het voor het publiek verborgen depot op zich voorwerp van onderzoek. Dan gaat het naast het gebruikelijke inschatten van de wetenschappelijke, esthetische, emotionele of anderszins gedefinieerde betekenis van elk deel van de verzameling soms opeens ook om het achterhalen van de lotgevallen van een of ander mysterieus object. Waar komt het stuk vandaan, hoe is het in de verzameling terechtgekomen, hoe heeft het museum het in de loop der jaren behandeld? En hoe veranderde de respons van het publiek doorheen de tijd? Waarom werd het in bepaalde perioden wel of niet tentoongesteld? Doorgaans zijn dergelijke evoluties binnen de interne werking van een museum nauwelijks gedocumenteerd. Er is altijd te weinig interesse in het bijhouden van de geschiedenis, op het moment dat die zich voltrekt. En dus is hernieuwd spuurwerk geboden.

Een bijzondere uitdaging vormen de museumcollecties die eclectisch van aard zijn, samengesteld uit een brede waaier van objecten, zeer diverse materiaalcategorieën, en getuigend van een brede chronologische herkomst. Dan komen er binnen dergelijke ‘tempels van verzamelkunst’ bij toeval, of bij een grondige reorganisatie, wel eens dingen aan het licht waarvan de identificatie, de context en vooral de betekenis onduidelijk zijn. Hernieuwd onderzoek is dan geboden, vaak een tijdrovende onderneming, maar met het voordeel dat aspecten van het museumobject aan het licht komen die niet waren opgespoord indien het stuk

een rustig bestaan had gekend in een zuurvrije doos in het depot, en niet het voorwerp van dispuut was geworden.

Voorgaande overwegingen waren van tel toen in het depot van het STAM (het Stadsmuseum Gent) een gemummificeerde dierenpoot de aandacht trok. Het op orde zetten van de collectie is een voortdurende taak voor een museum met een lange geschiedenis¹ en een rijke verzameling, maar dat was niet de enige reden om in het depot ‘vergeten weeskinderen’ op te sporen. Het STAM bereidt een nieuw collectieboek voor, waarin de sterk veranderende traditie van het verzamelen doorheen de 19de en volgende eeuwen belicht wordt. Hoe een dierenpoot in een archeologische en historische collectie belandde, die de geschiedenis van de stad Gent en zijn omgeving documenteert, bleek daarbij een interessante vraag. Enig speurwerk leidde bovendien tot meer informatie dan bij aanvang was verhoopt.

In wat volgt, wordt getracht de poot uit het STAM een context te geven. De aanpak wil daarbij zo interdisciplinair mogelijk zijn. Tegelijk houdt dit echter in dat niet alle aspecten tot op het bot behandeld konden worden. Tijd en middelen zijn immers altijd beperkt. Maar als deze bijdrage een aanzet voor verder onderzoek en meer interesse zou vormen, is dit voor de auteurs al een geruststelling.

2. De herkomst van inventarisnummer 14.396

In het depot van het Gentse STAM steekt onder het huidig inventarisnummer 14.396 een gemummificeerde dierenpoot (afb. 1) waarvan niet geweten is of die ooit enige publieke tentoonstelling heeft gehaald. Het stuk kwam bij nazicht van het depot onlangs opnieuw in de belangstelling en bleek binnen het museum van enige documentatie voorzien. Op de poot kleefte een etiketje waarop het nummer 216 prijkt, terwijl in een oude, handgeschreven catalogus van de collectie, date-

---

¹ Voor een beknopte historiek van de voorlopers van het STAM zie: A. De Schryver, ‘Historiek van het stedelijk oudheidkundig museum te Gent’, in: A. De Schryver & C. Van de Velde, *Catalogus van de schilderijen: Stad Gent, Oudheidkundig Museum, Abdij van de Bijloke*, Gent, 1972, pp. 15-28. De gegevens uit deze publicatie werden aangevuld voor het historisch overzicht in het collectieplan van het STAM (een onderdeel van het beleidsplan voor de periode 2014-2018). Een meer uitgebreide versie hiervan zal verschijnen als onderdeel van het collectieboek van het STAM.

rend uit 1878², onder datzelfde nummer een voorwerp beschreven wordt als “*Patte de Léopard qui se trouvait attachée à la porte d’entrée du château de Comtes de Flandre, à Gand*”.³

Afbeelding 1: Een gemummificeerde dierenpoot: inventarisnummer 14.396 uit het Gentse STAM (foto: Michel Burez, Stad Gent).

In de inventaris staan er na nummer 216 onder de nummers 216^a en 216^b ook enkele stukken vermeld, die worden omschreven als “*Une idem*” en “*Une Patte mais d’un autre animal*”. Er waren dus ooit meerdere poten in de collectie. Deze extra voorwerpen zijn, voor zover geweten, niet meer in het museum aan-

---

² Deze handgeschreven catalogus staat binnen het museum bekend als ‘de inventaris van 1878’ of de ‘*Inventaire du Musée d’Archéologie de Gand*’. Uit de archiefstukken blijkt dat men met het opstellen ervan reeds begonnen was in de zomer van 1875. Hiervoor deed men een beroep op M.A. Théod. Boll, een medewerker van de pas overleden architect en verzamelaar Louis Minard (1801-1875). Boll startte zijn werkzaamheden o.l.v. Ferdinand Vander Haeghen (1830-1913), secretaris van de ‘Commissie’ (zie voetnoot 5), met de beschrijving van de objecten bewaard in de Sint-Baafsabdij. In het najaar werd het daar vermoedelijk te koud en begon hij met de inventarisatie van de collectiestukken van het museum in het Stadhuis en enkele objecten die ondergebracht waren in de stads- en universiteitsbibliotheek aan de Ottogracht. Boll werkte verder aan de inventaris tot de zomer van 1876. Vermoedelijk bestond zijn werk uit notities op losse bladen, waarvan er nog (klad)versies bewaard bleven in het Stadsarchief Gent (Archief SCMS, Stedelijke Commissie van Monumenten en Stadsgezichten) en de Universiteitsbibliotheek (Collectie Vliegende Bladen). Deze werden dan later (door Ferdinand Vander Haeghen?) gebundeld. Er werd ook een vertaling gemaakt; er bestaat aldus een Frans- en Nederlandstalige versie van de inventaris, maar niet alle stukken komen in beide versies voor. In het voorjaar van 1878 was de catalogus van de objecten in de Sint-Baafsabdij klaar. Men voorzag om nog hetzelfde jaar die van het Stadhuis af te werken: SAG, Archief SCMS, nr. 88, pp. 315-329; SAG, Archief SCMS, nr. 6.

³ Archief STAM, *Inventaire du Musée d’Archéologie de Gand*, deel I, f. 296r, inventarisnummer 216.

wezig maar wellicht ging het om gemummificeerde poten gelijkend aan het nu nog bewaarde stuk. De vraag blijft of de vermelding “*mais d’un autre animal*” een andere diersoort aanduidt, dan wel een ander individueel dier van dezelfde soort.

Maar er is meer: in de vroegste, eveneens handgeschreven catalogus van de museumverzameling, opgesteld op 15 februari 1848, staat als nr. 148 een object omschreven als een “*Patte de Léopard*”. Er wordt bij vermeld dat “*Cette patte se trouvait attachée à la porte d’entrée du chateau des Comtes à Gand*”.⁴ De overeenkomst tussen de beschrijving uit 1848 en die uit 1878 is treffend zodat ondanks de wisseling van inventarisnummers objecten 216 en 148 met grote kans dezelfde poot moeten zijn. In de oudste inventaris is nog geen sprake van meerdere poten terwijl, op basis van de manier van nummeren, objecten 216^a en 216^b uit de jongere inventaris latere toevoegingen moeten zijn. Een poot, nu bekend als inventarisnummer 14.396, komt dus vóór het midden van de 19de eeuw in de collectie van de in 1833 opgerichte museale voorloper van het STAM terecht.⁵ Het is daarmee een van de oudste stukken uit de collectie. Blijft natuurlijk de vraag vanwaar de poot afkomstig is.

In 1847 werd in Gent de historische en oudheidkundige ‘kunst- en rariteitenverzameling’ van de een half jaar eerder overleden Pierre Joseph Versturme-Roegiers geveild⁶ (afb. 2). De verkoop vond plaats in de veilingzaal van het Sint-Jorishof aan de Gentse Hoogpoort, op 12 juni en de dagen daarna. De nalatenschap van deze gegoede Gentse burger omvatte een uitzonderlijke waaier aan historische, kunsthistorische en anderszins interessante voorwerpen. Pierre Joseph Versturme-Roegiers was een verzamelaar zoals er in zijn tijd – in de betere mid-

⁴ SAG, Archief SCMS, doos 7, nr. 5, inventarisnummer 148. Begin 1848 droeg het stadsbestuur het beheer van een hele reeks belangrijke stukken uit het stedelijk patrimonium over aan het museum. Dit vormde de aanleiding voor de opmaak van deze inventaris.

⁵ De oudste voorloper van het STAM is het ‘*Musée Historique Belge*’ dat in 1833 werd opgericht door de ‘*Commissie belast met het toezigt der gedenkstukken van geschiedenis en kunst, welke zich in de publieke gestichten bevinden*’. Deze commissie fungeerde als adviesorgaan voor het stadsbestuur en speelde een belangrijke rol in de erfgoedzorg in het 19de-eeuwse Gent. Aanvankelijk hield ze zich bezig met het roerend erfgoed, maar al snel breidde ze haar werking uit naar onroerend erfgoed. Het museum was eerst ondergebracht in de Voldersstraat, waar de universiteit een lokaal ter beschikking stelde. Vanaf 1838 kreeg het een onderkomen in het Stadhuis. De Commissie – die in de loop der jaren verschillende keren van naam veranderde – bleef verantwoordelijk voor het museum tot de omvorming tot ‘*Musée d’Archéologie*’ in 1884. Vanaf dan beperkte het takenpakket van de Commissie zich tot het onroerend erfgoed. Haar naam veranderde in ‘*Stedelijke Commissie van Monumenten en Stadsgezichten*’ (SCMS).

⁶ Voor de veilingcatalogus van de verkoop, zie: Universiteit Gent, Bibliotheek, G.010609, Catalogue des curiosités composant le cabinet de feu Mr. Versturme-Roegiers, consistant en livres, manuscrits et documents historiques; sculptures...: dont la vente publique aura lieu à Gand, le lundi 12 juillet 1847 et jours suivants, ... par le ministère de Fred. Verhulst, Gand, 1847. In de inleiding vermeldt de verzamelaar Bénoni Karel Verhelst dat Pierre Joseph Versturme-Roegiers geboren werd in Gent op 29 mei 1777 en er overleed op 8 december 1846. Zijn gegraveerde portret en zijn handtekening staan op de voorpagina van de catalogus, de illustratie is van de hand van Adolphe Dielens.

Afbeelding 2: Portret en handtekening van Pierre Joseph Versturme-Roegiers, uit de veilingcatalogus opgesteld bij de verkoop van zijn verzameling in 1847 (Universiteit Gent, Bibliotheek, G.010609, *Catalogue des curiosités composant le cabinet de feu Mr. Versturme-Roegiers...*).

dens – wel meer waren⁷, maar dat zijn verzameling van uitzonderlijke betekenis was, wordt duidelijk uit het feit dat de catalogus in gedrukte vorm werd verspreid in Gent, Antwerpen, Oudenaarde, Brugge, Brussel, Kortrijk, Luik, Leuven, Mechelen, Doornik, Amsterdam, Keulen, Den Haag, Rijsel, Londen, Parijs en Rotterdam.⁸ Naast een brede waaier aan voorwerpen stond onder veilingnummer 1601, in de rubriek ‘*Objets divers*’, een lot van voorwerpen te koop, waarvan er een omschreven werd als ‘*la patte d’un lion ou d’un tigre*’. Dit stuk werd samen verhandeld met de pijl waarmee Karel van Lotharingen de hoofd-

---

⁷ Pierre Joseph Versturme-Roegiers staat in de *Wegwyzer der stad Gend en provintialen almanach van Oost-Vlaenderen*, Volume 38, 1836, p. 304, vermeld als ‘verzamelaar van Oudheden, geschilderde glazen enz.’, en op p. 305 als ‘geïnteresseerd in de Proefondervindelyke natuerkunde’. Hij woonde volgens de ‘Wegwyzer’ in de straat nu bekend als ‘Tussen ’t Pas’ (vroeger Rodetorenstraat).

⁸ Drukker-verzamelaar Bénoni Karel Verhelst betreurde in zijn voorwoord bij de catalogus dat de geveilde collectie slechts een tiende voorstelt van wat Pierre Joseph Versturme-Roegiers ooit verzameld had, en dat veel, zeer waardevolle stukken reeds naar het buitenland waren verpatst. Universiteit Gent, Bibliotheek, G.010609.

vogel zou hebben geschoten op de inhuldigingsfeesten van Maria Theresia in Gent⁹, met twee geborduurde medaillons afkomstig van het baarkleed¹⁰ ooit in gebruik bij de kruisboogschutters van de Sint-Jorisgilde, en nog enkele andere stukken. Wat de dierenpoot betreft, wordt vermeld dat die ooit aan de poort van het oude Gravensteen was gespijkerd: “*Une des pattes de l’animal qui a été cloué sur la porte de l’ancien chateau des comtes de Flandre*”.¹¹

Het lijkt dus aannemelijk dat het om hetzelfde exemplaar gaat als de dierenpoot die acht maanden later opduikt in de museumcatalogus. Het museum deed trouwens – met de beperkte middelen waarover het beschikte – enkele aankopen op de veiling Versturme.¹² Lot 1601 hoorde hier echter niet bij. Het werd volgens een handgeschreven notitie in het exemplaar van de catalogus bewaard in de bibliotheek van de Universiteit Gent verkocht aan een zekere Coppé, voor vier en een halve Belgische frank.¹³ Een vermelding in het ‘Régistre des achats’ (1834-1920) van het museum maakt duidelijk wat er nadien gebeurde.¹⁴ Coppé handelde niet voor eigen rekening, maar kocht het lot voor de Sint-Jorisgilde. Zij waren vooral geïnteresseerd in de objecten die een link hadden met het verleden van hun vereniging: de pijl en de geborduurde medaillons. De andere voorwerpen uit het lot hadden voor hen minder belang en werden aan het museum geschonken.¹⁵ Toch lijkt er enige omzichtigheid geboden bij het gebruik van dit aankoopregister. In tegenstelling tot wat de datering laat vermoeden, begon men pas na de opening van het ‘Musée d’Archéologie’ (1884) met het aanleggen ervan.¹⁶ De gegevens over de aankopen in de eerste decennia van het museum zijn dus pas vele jaren na datum genoteerd.¹⁷ Voor de schenking door de Sint-Jorisgilde staat er wel bij vermeld dat deze informatie gebaseerd is op een aante-

⁹ Karel van Lotharingen (1712-1780) was Oostenrijkse landvoogd van de Zuidelijke Nederlanden tussen 1741-1744 en 1749-1780. De inhuldiging van Maria Theresia had plaats in 1744 maar ook in 1752 bracht de landvoogd een bezoek aan Gent. Hij deed toen een poging om de gaai af te schieten op de Kouter. Het is dus ook mogelijk dat de pijl bij deze gelegenheid werd gebruikt.

¹⁰ Doek waarmee de lijkst werd afgedekt tijdens een begrafenis.

¹¹ Universiteit Gent, Bibliotheek, G.010609, p. 82.

¹² SAG, Archief SCMS, nr. 6. De commissie kocht de loten 1441, 1447, 1590 en 1591. Alleen de twee laatste stukken maken nu nog deel uit van de museumverzameling: inv.9507 en inv.511.

¹³ Universiteit Gent, Bibliotheek, G.010609, pagina ingevoegd tegenover p. 82.

¹⁴ Archief STAM, *Régistre des achats (1834-1920)*, f. 2r-2v.

¹⁵ Naast de poot waren dit een oude schoen en het gerechtszwaard van de Oudburg. Beide stukken komen ook voor in de museuminventaris van 1848. Het zwaard maakt nu deel uit van de verzameling van het Gravensteen. De beschrijving van de schoen is te vaag om die te linken aan een object in de huidige museumverzameling.

¹⁶ Misschien gebeurde dit zelfs pas nadat Alfons Van Werveke (1860-1932) in 1899 conservator werd van het museum. Van Werveke deed zelf veel archiefonderzoek en was van 1903 tot 1917 ook onderarchivaris van het Gentse stadsarchief.

¹⁷ Dit is een compilatie van gegevens over aankopen uit de verslagboeken en kwitanties van de SCMS. De vergelijking van het aankoopregister met deze archiefstukken leert dat men hierbij zeer nauwkeurig te werk ging.

kening op de achterzijde van een kwitantie van de veiling Versturme. Later noteerde iemand “à revoir” in de kantlijn ernaast. De kwitantie met de bewuste aantekening op de achterzijde werd tot nu niet teruggevonden¹⁸, maar desondanks lijkt de informatie wel correct te zijn. De pijl en medaillons behoren effectief tot de verzameling van de Sint-Jorisgilde.¹⁹

De beschrijving in de catalogus van 1878 is de laatste vermelding van de poot. In 1881 kocht het stadsbestuur de voormalige karmelietenkerk aan de Lange Steenstraat (het ‘Caermersklooster’) als nieuw onderkomen voor het museum. Het opende er de deuren voor het publiek als ‘Musée d’Archéologie’ of ‘Oudheidkundig Museum’. Conservator Hermann Van Duyse (1847-1899) publiceerde in 1886 een catalogus met een summier overzicht van de geëxposeerde stukken.²⁰ De poot komt er echter niet in voor. Het lijkt er dus op dat hij toen al naar het museumdepot was verbannen. Het stuk leidde vanaf dan een verborgen bestaan tot de herontdekking in 2012.

De gemummificeerde dierenpoot vertegenwoordigt een ganse evolutie in de geschiedenis van het verzamelen en het tot stand komen van openbare musea. Het stuk maakt de overgang mee van de uitgebreide eclectische privéverzamelingen uit de 18de eeuw, die de uitloper vormden van de rariteitenkabinetten uit vorige eeuwen, naar de eerste publieke musea die ontstonden in de loop van de 19de eeuw.²¹ Het idee om kunst en wetenschap tot ‘algemeen bezit’ te maken, was deel van het gedachtegoed van de Franse Revolutie, en wat museaal gebeurde in Gent vormt dus op zich een boeiend thema voor een sociale studie. Even interessant zou echter zijn om na te gaan hoe die eerste musea qua verzamelstrategie al dan niet verschilden van het opzet van de grote kabinetten. Voor de voorlopers van het STAM zou dit kunnen gebeuren vertrekkend van de prospectus gemaakt bij de oprichting van het ‘Musée Historique Belge’ in 1833, die een overzicht gaf van wat men wou verzamelen.²² Dit plan blijkt alvast dezelfde diversiteit aan interesses uit te stralen als de toen bestaande, zeer breed samengestelde privéverzamelingen. In 1864 formuleerde Ferdinand Vander Haeghen

¹⁸ Er bleven drie exemplaren bewaard van de kwitantie betreffende de aankopen voor het museum op de veiling Versturme. Op geen enkel van deze exemplaren staat de vermelde aantekening. SAG, Archief SCMS, nr. 6.

¹⁹ Door een speling van het lot worden ze nu ook in het STAM bewaard als onderdeel van het langdurig bruikleen van de Sint-Jorisgilde: inv.940 2/2 (pijl) en inv.1024 (medaillons).

²⁰ H. Van Duyse, *Musée archéologique de la ville de Gand: catalogue descriptif*, Gent, 1886.

²¹ Zie voor een schets van de toenmalige wereld van verzamelaars: L. Nys, ‘Particulier bezit in het museum-tijdperk. Bezoek aan privéverzamelingen in België, circa 1830-1914’, *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 83 (2005), pp. 453-478.

²² Dit zeer ambitieus plan werd gepubliceerd in de *Messenger des Sciences et des Arts de la Belgique, ou Nouvelles Archives historiques, littéraires et scientifiques*, 1 (1833), pp. 505-508, maar verscheen ook als een soort overdruk.

(1830-1913) – in deze periode de drijvende kracht achter het museum – wat de toenmalige verzamelpolitiek van het museum was. Deze tekst toont reeds belangrijke verschillen in visie op de museumuitbouw en collectieverwerving.²³ Vander Haeghen richt zich nog op twee categorieën. Ten eerste verzamelde het museum voorwerpen in verband met de stad Gent en met een historisch belang. Daarnaast had het museum – conform de tijdsgeest – ook een didactische functie met kunstobjecten uit diverse periodes van de hand van kwaliteitsvolle kunstenaars, die als voorbeeld konden dienen voor de eigentijdse kunstenaars en de leerlingen van de nijverheidsschool. Het was onvermijdelijk dat objecten van natuurhistorische waarde minder aandacht kregen. Vanaf 1884 stelde de Stad Gent een conservator ter beschikking van het museum. Die drukte ongetwijfeld ook zijn stempel. Bovendien groeide de verzameling snel en kon men dus selectiever zijn, en kiezen wat men wel en niet exposeerde.

3. De poot van de wolf...

De historische documentatie bij inventarisnummer 14.396 roept uiteraard vragen op, allereerst rond de identificatie van dit biologisch object. De veilingcatalogus beschrijft het stuk als de poot van een leeuw (*Panthera leo*) of een tijger (*Panthera tigris*), terwijl de twee museuminventarissen het over een luipaard (*Panthera pardus*) hebben. Hoe de beschrijving voor de veiling tot stand kwam, is niet geweten maar het is bekend dat veel verzamelaars uit de periode geen inventaris van hun collectie bijhielden.²⁴ Dat stelde dus ongetwijfeld problemen wanneer na hun overlijden de verzamelde stukken voor verkoop dienden beschreven te worden. De twijfel tussen ‘leeuw of tijger’ is inderdaad misschien een aanwijzing voor het ontbreken van informatie van de verzamelaar zelf. Anderzijds is het niet uitgesloten dat verzamelaars stukken uit hun collectie om een of andere reden verkeerd interpreteerden. Het blijft dus onmogelijk uit te maken of Pierre Joseph Versturme-Roegiers werkelijk dacht een poot van een leeuw of een tijger in zijn bezit te hebben, of dat gewoonweg een fantasierijke (maar commercieel interessante) beschrijving in de veilingcatalogus werd opgenomen. Maar waarom heeft men in de museumcatalogus van een jaar daarna dan van ‘een leeuw of tijger’ een ‘luipaard’ gemaakt? Is dit een hernieuwde beschrijving resulterend uit een kritische revisie van de beschrijving uit de veilingnota’s, of een onnauwkeurigheid bij het opstellen van de inventaris? In elk

---

²³ Archief STAM, *Kopijen van documenten uit archief van de lokale Commissie voor monumenten (1819-1885)*, p. 329.

²⁴ Nys, ‘Particulier bezit’, p. 463.

geval lijkt er een duidelijke afstand te bestaan tussen de oorspronkelijke herkomst van de dierenpoot en zijn opduiken in de nalatenschap van Versturme, en de beschrijving in de catalogi van het Gentse museum. Dit alles maakte het natuurlijk noodzakelijk binnen deze studie een hernieuwde soortidentificatie uit te voeren.

Afbeelding 3: Digitale röntgenopname van de gemummificeerde poot (foto: Garin Cael, Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, Tervuren).

De gemummificeerde dierenpoot is duidelijk van een zoogdier. Er zijn vier ongeveer even grote vingers of tenen, en aan één zijde zit een vijfde, kleiner exemplaar. De huid van het dier is bewaard en op twee van de vingers of tenen steekt nog de nagel (de ‘klauw’). Op enkele plekken zijn zelfs nog haren aanwezig. Vergelijking van de afmetingen en de vorm van het stuk met opgezette dieren bewaard aan het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen in Brussel toont aan dat de poot van een wolf (*Canis lupus*) afkomstig kan zijn. Een röntgenopname (afb. 3) bevestigt deze interpretatie en laat tevens toe de afmetingen van het botmateriaal te registreren.²⁵

²⁵ De röntgenopnames zijn gemaakt door Garin Cael, aan het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika (Tervuren). Dit gebeurde met een X-stralentoestel VisiX v.0.1 en met Maestro v.2.1.0 software, beide ontwikkeld door Medex Loncin S.A. Deze software liet ook toe metingen uit te voeren op de digitale beelden.

De röntgenfoto bewijst dat het om een authentiek deel van een dier gaat, en geen geknutselde vervalsing. De vorm van de botten laat bovendien een verdere identificatie toe. Er zijn vier rijen van eerste, tweede en derde kootjes (de *phalanges*) bewaard, net zoals de daarbij horende middenhandsbeentjes (de *metacarpalia*) en skeletelementen uit de pols (de *carpalia*). Het gaat dus om een voorpoot. De vorm en positie van de botten tonen bovendien dat het om een rechter voorpoot gaat. Dat toont zich aan het voorkomen van de ‘vijfde’, kleine en rudimentair ontwikkelde vinger met klauw, die bij wolven enkel op de voorpoot voorkomt. En vermits die kleine vinger dan steeds aan de binnenzijde van het lichaam steekt (waar zich bij mensen de duim bevindt²⁶), stelt een toewijzing aan een lichaamszijde geen probleem.

Maar is die identificatie als wolf wel zo zeker? Vermits honden door selectie van wolven stammen²⁷, en nog steeds tot dezelfde biologische soort behoren, is hun lichaamsbouw bij zogenaamde ‘primitieve’ rassen sterk gelijkend aan die van hun wilde soortgenoten. Het is wel zo dat de eerste gedomesticeerde dieren, zoals de meeste andere oude huisdiervormen (runderen, schapen, geiten, varkens,...), kleiner waren dan hun wilde soortgenoten maar in de loop van de geschiedenis doken hondenrassen op, die door gericht kweken qua postuur wolven benaderden of zelfs overtroffen. Bij archeologisch materiaal laten kenmerken op de schedel, meer bepaald het inkrimpen van de tandenrij en de daarmee gepaard gaande korte snuit (als oude tekenen van domesticatie), meestal wel toe om honden van wolven te onderscheiden²⁸, maar bij een geïsoleerde poot ligt dat onderscheid dus moeilijker. Metingen op skeletmateriaal anders dan de schedel laten vaak geen definitieve discriminatie tussen hond en wolf toe.²⁹ Bovendien zijn de grootte en de groottevariatie van de vroegere wolven in onze streken onvoldoende bekend om gefundeerde uitspraken te kunnen doen. Daarom werd besloten een DNA-test uit te voeren.³⁰

²⁶ Deze ‘vijfde’ vinger aan de voorpoot is, in evolutief opzicht, inderdaad de oorspronkelijke eerste vinger, de duim dus.

²⁷ S.J. Olsen, *Origins of the domestic dog: The fossil record*, Tucson, 1985.

²⁸ Zie bijvoorbeeld M. Germonpré, e.a., ‘Palaeolithic dog skulls at the Gravettian Předmostí site, the Czech Republic’, *Journal of Archaeological Science*, 39-1 (2012), pp. 184-202.

²⁹ Alhoewel dit met name voor oude vondsten, van mogelijk de vroegste gedomesticeerde wolven, toch betracht wordt. Zie bijvoorbeeld J.-D. Vigne, ‘L’humérus de chien magdalénien de Erralla (Gipuzkoa, Espagne) et la domestication tardiglaciaire du loup en Europe’, *Munibe (Antropologia-Arkeologia)*, 57 (2005), pp. 279-287.

³⁰ Het genetisch onderzoek is uitgevoerd aan het Laboratorium voor Forensische Genetica en Moleculaire Archeologie van de KU Leuven. Hiervoor werden stalen genomen uit het bot in de gemummificeerde poot. Dat was toegankelijk aan de bovenzijde van het object, op de plek waar het van de rechter voorpoot van zijn eigenaar was losgesneden. Er werd een gaatje in het bot geboord waarbij botpoeder werd opgevangen als grondstof voor verdere analyse. Daarbij is genoeg materiaal verzameld voor twee onafhankelijke DNA-extracties. Het gaat om twee maal 0,2 gram, zodat het museumstuk nauwelijks beschadigd is.

Het onderzoek slaagde er in om genetisch materiaal uit de dierenpoot te halen. Het gaat daarbij niet om DNA uit de celkern, maar om zogenaamd mitochondriaal DNA (mtDNA)³¹. Dat bleek van een wolf te zijn³², en niet van een hond. Die wilde afstamming geldt althans met zekerheid voor de moeder van het dier. De poot zou dus nog steeds van een kruising van een mannelijke hond en een vrouwelijke wolf kunnen komen.³³ Enkel onderzoek van het kern-DNA, het genetisch materiaal dat zich in de celkern bevindt, zou die mogelijkheid kunnen uitsluiten maar deze onderzoekstap behoorde in het geval van de Gentse poot vooralsnog niet tot de mogelijkheden. In elk geval schuilt er (minstens voor een deel) een wolf in het Gentse museumstuk.³⁴

³¹ Mitochondriëën zijn kleine organellen die in cellen van dieren en planten voorkomen en daar een belangrijke rol in de energiehuishouding spelen. Deze celorganellen bevatten eigen circulair DNA (mtDNA) en kennen geen genetische recombinatie. Omdat doorheen de tijd mutaties ontstaan in het mtDNA, bezitten soorten, of groepen binnen eenzelfde soort die reeds lange tijd gescheiden zijn, een licht verschillend mtDNA. Dat verschijnsel laat toe na te gaan of de hier onderzochte poot tot een wolf of een hond behoorde, zelfs al zijn beide nauw verwant. Aangezien mtDNA meer kans heeft tot bewaren doorheen de tijd, waarschijnlijk omdat het in grotere hoeveelheden in de cel voorkomt dan celkern-DNA, wordt dit vaak gebruikt voor de genetische analyse van oud materiaal. mtDNA erft echter enkel via de moeder over, en kan eventuele kruisingen tussen twee soorten of ondersoorten niet aantonen.

³² Zie noot 31. Om voldoende DNA te verkrijgen voor verdere analyse, werd PCR (Polymerase Chain Reaction) uitgevoerd. Hierbij werden één of enkele kopieën van een bepaald stuk DNA geamplificeerd. Primers, korte stukjes DNA, vormden het startpunt van de PCR en bepaalden welk stuk DNA geamplificeerd werd. Een 57 bp (basenparen) fragment van de mitochondriale d-loop werd geamplificeerd met primers HVR1-wolf-F en HVR1-wolf-R, beschreven in M. Germonpré, e.a., 'Fossil dogs and wolves from Palaeolithic sites in Belgium, the Ukraine and Russia: osteometry, ancient DNA and stable isotopes', *Journal of Archaeological Science*, 36 (2009), pp. 473-490. Het geamplificeerde fragment werd vervolgens gesequeneerd en vergeleken met de sequenties van wolven en honden opgeslagen in Genbank (www.ncbi.nlm.nih.gov/genbank), waar vier identieke sequenties (haplotypes) werden teruggevonden. Deze behoorden toe aan wolven uit Italië, Zwitserland en Frankrijk: C. Vilà, e.a., 'Multiple and ancient origins of the domestic dog', *Science*, 276 (1997), pp. 1687-1689; E. Randi, e.a. 'Mitochondrial DNA variability in Italian and East European wolves: detecting the consequences of small population size and hybridization', *Conservation Biology*, 14 (2000), pp. 464-473; N. Valière, e.a., 'Long-distance wolf recolonization of France and Switzerland inferred from non-invasive genetic sampling over a period of 10 years', *Animal Conservation*, 6 (2003), pp. 83-92; M. Pilot, e.a., 'Phylogeographic history of grey wolves in Europe', *BMC Evolutionary Biology*, 10: 104 (2010).

³³ Aangezien hybridisatie tussen wolf en hond in het wild kan voorkomen (Ž. Andersone, e.a., 'Hybridisation between wolves and dogs in Latvia as documented using mitochondrial and microsatellite DNA markers', *Mammalian Biology – Zeitschrift für Säugetierkunde*, 67 (2002), pp. 79-90; C. Vila, e.a., 'Combined use of maternal, paternal and bi-parental genetic markers for the identification of wolf-dog hybrids', *Hereditas*, 90 (2003), pp. 17-24; R. Godinho, e.a., 'Genetic evidence for multiple events of hybridization between wolves and domestic dogs in the Iberian Peninsula', *Molecular Ecology*, 20 (2011), pp. 5154-5166), en vooral tussen mannelijke hond en vrouwelijke wolf plaatsvindt (C. Vilà & R.K. Wayne, 'Hybridization between wolves and dogs', *Conservation Biology*, 13 (1999), pp. 195-198), hoewel het omgekeerde ook kan voorkomen (M. Hindrikson, e.a., 'Bucking the trend in wolf-dog hybridization: first evidence from Europe of hybridization between female dogs and male wolves', *PLoS ONE*, 7 (2012), pp. e46465), zou het inderdaad nog altijd om een hybride kunnen gaan.

³⁴ Het kan zelfs zijn dat de moeder ook een hybride was (tussen een moederwolf en vaderhond). En dat geldt ook voor de grootmoeder, en haar moeder, enz.

4. ...aan de poort van het Steen

Het mogelijk verband tussen het stuk uit de veilingcatalogus en die uit de museuminventarissen wordt versterkt door de terugkerende vermelding dat de poot aan de poort van het Gentse Gravensteen was gespijkerd. In 1847 luidde het “*cloué sur la porte de l’ancien chateau des comtes de Flandre*”, in 1848 “*attachée à la porte d’entrée du chateau des Comtes à Gand*”, en in 1878 dan weer “*qui se trouvait attachée à la porte d’entrée du château de Comtes de Flandre, à Gand.*”. Nu het nagenoeg zeker is dat het om een poot van een wolf gaat, moet nagegaan worden wat het verband is tussen het Gentse kasteel en aan de poort genagelde dierenpooten.

Allereerst dient vermeld dat de gemummificeerde poot effectief een centrale doorboring vertoont, die door een grote spijker zou kunnen aangebracht zijn (zie afbeelding 1). Links en rechts zitten er nog perforaties maar die zijn onregelmatiger van vorm en hebben zonder twijfel te maken met schade die is opgetreden tijdens het natuurlijke mummificatieproces (het uitdrogen en krimpen van het weefsel) of tijdens het manipuleren van het stuk daarna. In de museumcatalogus uit 1878 staat naast de vermelding van een “*Patte de Léopard qui se trouvait attachée à la porte d’entrée du château de Comtes de Flandre, à Gand.*”, ook beschreven dat “*On y voit encore le crampon d’attachement*”. Dit suggereert dat de haak waarmee de poot was vastgemaakt zich ook nog in het object bevond. Heden is dat niet meer het geval. Of wou de opsteller van de catalogus uit 1878 enkel aangeven dat de doorboring, waar de haak of spijker had gezeten, nog zichtbaar was?

Het gebruik om stukken van dieren aan poorten, staldeuren of andere zichtbare plekken aan een gebouw te nagelen, kent een oude geschiedenis en beruiste meestal op het etaleren van een trofee (een overwinning op de wilde dierenwereld) of op een of andere bijgelovige overtuiging, bijvoorbeeld om wilde soortgenoten van de trofee af te schrikken, of omdat bepaalde soorten een symbolische ‘kwade’ betekenis hadden, en men zo probeerde onheil af te weren. In het geval van het Gentse Gravensteen moet het vooral om de eerste verklaring gaan. Wolven, die tot laat in de postmiddeleeuwse periode in Vlaanderen voorkwamen (zie verder), zorgden voor flink wat onheil en de overheid deed moeite om de dieren te verdelgen. Eén van de middelen was het uitkeren van premies aan wie het bewijs van het doden van een wolf aan een gerechtelijke autoriteit voorlegde. Dat ging dan meestal om het overhandigen van een deel van het dier. Het kadaver kon op de plaats van afschot achterblijven terwijl de kop, de oren of een poot

werden meegenomen³⁵. Als getuigen van de inspanningen van de overheid konden de vergoede bewijsstukken op een openbare, vaak gefrequenteerde plaats getoond worden. Wellicht gebeurde dat – misschien onbewust – ook met een symbolische, onheil-afwerende bedoeling. Deze traditie zou in het geval van het Gentse Gravensteen, waar vanaf 1559 de gerechtelijke autoriteit voor de kasselrij van de Oudburg zetelde, zeker al uit de 16de eeuw stammen.³⁶

De gerechtelijke autoriteit betaalde natuurlijk enkel voor roofdieren gedood op het grondgebied waarover ze jurisdictie had, en wou bovendien vermijden dat gedode wolven op meerdere plaatsen, of meerdere keren, ten gelde werden gemaakt. Om dat laatste te beletten was het indienen van de kop of beide oren een garantie. Als een poot werd binnengebracht, was het echter gebruikelijk (en handig) om slechts één van de vier uiteinden van de ledematen te vragen, meestal de rechter voorpoot. De wolvenpoten konden niet onderling uitgewisseld worden vermits enkel de voorpoten een extra vinger bezitten, die bovendien enkel bij de rechter voorpoot aan de linkse kant voorkomt. Op die manier kon een gedode wolf dus nooit vier premies opleveren, zonder dat het nodig was een volledige kop aan te brengen. Dit gebruik wordt in historische bronnen beschreven, bijvoorbeeld voor de kasselrij van Oudenaarde³⁷ en voor de omgeving van Poperinge³⁸, en zal wellicht ook in de kasselrij van de Oudburg toegepast zijn.

Het voorkomen van een ‘vijfde’ vinger is typisch voor de voorpoot van wolven, maar bij honden ligt dat anders. De gedomesticeerde soortgenoten van *Canis lupus* hebben door een genetische afwijking soms een rudimentaire vijfde teen aan de achterpoot.³⁹ Die wordt ‘Hubertusklaauw’ of ‘wolfsklaauw’ genoemd, in het laatste geval een verwarrende naamgeving vermits bij wolven dit fenomeen in regel niet voorkomt. Alhoewel de botten binnen een Hubertusklaauw bij een hond meestal niet even ontwikkeld zijn als deze van de andere tenen, en vaak zelfs niet in anatomisch verband staan met de andere skeletelementen van de

³⁵ G. Luyts, *Met vryaerts en resoelen. Het verdwijnen van de wolf in Vlaanderen*, Turnhout, 2002; K. De Schepper, *De Geschiedenis van de wolvenjacht in de Zuidelijke Nederlanden (16e-18e eeuw), onuitgegeven Masterscriptie, Universiteit Gent, Vakgroep Nieuwe Geschiedenis*, Gent, 2010, pp. 47-49. http://lib.ugent.be/fulltxt/RUG01/0011/457/719/RUG01-001457719_2011_0001_AC.pdf.

³⁶ H. Van den Abele, ‘De wolven verleckert op t’ menschenvlees. 1586-1783’, *Bijdragen tot de Geschiedenis der Stad Deinze en van het Land van Leie en Schelde*, 27 (1960), pp. 45-95, p. 51.

³⁷ J. Walters, ‘Wolven op de Kasselrij van Oudenaarde’, *Cercle Archéologique et Historique d’Audenaarde*, 2 (1908), pp. 67-85, p. 82.

³⁸ S. Cossey, ‘Bossen en grof wild in Poperinge en omgeving’, *Aan de Schreve*, 15 (1985), 16-21, p. 18.

³⁹ G. Hosgood, e.a., *Small Animal Paediatric Medicine and Surgery*, Oxford, 1998, p. 236.

poot, zou dit biologisch fenomeen er in theorie toch kunnen voor zorgen dat de rechter achterpoten van grote honden (net zoals hun rechter voorpoten) in frauduleus geïnde wolvenpremies resulteerden. Voor het stuk uit het STAM kan dergelijke verdenking, dank zij het DNA-onderzoek en de röntgenopname, echter weggewuifd worden.

Het lijkt in elk geval geen toeval dat de poot uit de collectie van het STAM precies een rechter voorpoot is. De link met de historie van de premies is reëel. En dat geldt trouwens ook voor de verwijzingen naar het vastspijkeren van wolvenpoten aan de kasteelpoot.

5. Een datering voor de poot

Alhoewel geweten is wanneer de wolvenpoot op de veiling verscheen, en vervolgens in het Gentse museum belandde, is daarmee niet zeker hoe oud het stuk precies is. Het is immers onbekend hoelang de verzamelaar Versturme het reeds in zijn bezit had, waar hij het heeft verworven en hoe oud het stuk op dat moment reeds was. Om dit vraagstuk op te lossen, zou een natuurwetenschappelijke datering, meer bepaald een radiokoolstofdatering, een logische optie zijn. Hierbij wordt het gehalte aan het radioactieve ^{14}C gemeten tegenover de aanwezigheid van de stabiele, niet radioactieve vormen van het koolstofatoom in het onderzochte materiaal.⁴⁰ Een beperking is wel dat recente objecten, grofweg daterend van na 1650, buiten het chronologische bereik van de methode vallen.⁴¹ Historische documentatie blijft voorlopig dus de eerste manier om inventarisnummer 14.396 in zijn tijds kader te plaatsen.

Wanneer de gerechtelijke autoriteit in het Gravensteen voor het eerst premies voor het doden van wolven uitkeerde, is niet gekend. De oudst gekende vermelding stamt uit 1587⁴² maar het gebruik moet wellicht veel verder in de tijd terug gaan. In de oudst bewaarde rekening van de kasselrij van het Brugse Vrije, uit 1397, is er reeds een rubriek met de omschrijving “*Dit zijn de costen van wulven, van wulvinnen, van iaghenden, van ionghen welpkinen, die ghevanghen zijn bin desen iare binden lande van den vrijen*”.⁴³ Ook in de kasselrij Kortrijk werden aan het eind van de 14de eeuw premies voor gedode wolven uitge-

---

⁴⁰ Zie M. Van Strydonck, *Radiokoolstof, een maat voor het verleden*, Brussel, 1995.

⁴¹ Door de exponentiële toename van het gebruik van fossiele brandstoffen is de koolstofsamenstelling in de atmosfeer sinds die tijd ingrijpend veranderd: M. Van Strydonck, 1995. Omdat het niet uit te sluiten, en misschien wel aannemelijk is dat het Gentse stuk van na 1650 dateert, is in deze fase van het onderzoek nog geen radiokoolstofdatering uitgevoerd.

⁴² Van den Abeele, ‘De wolven verleckert’, p. 49, zonder verdere archiefreferentie.

⁴³ M. Coornaert, ‘Wolven en kraaien in het Brugse Vrije’, *Rond de Poldertorens*, 8 (1966), pp. 30-32, p. 30.

keerd.⁴⁴ De kans dat de Gentse gemummificeerde poot uit de laatste eeuwen – of wellicht eerder decennia – van de wolvenverdelging stamt, is echter veel groter dan dat het stuk uit de beginperiode van dit gebruik zou komen. De geringe kans op bewaring van dergelijke dierenresten suggereert dat op zich al, indien de poot tenminste niet eeuwenlang op een veilige en droge plek zou bewaard geweest zijn, vrij van schimmel, en insecten- en andere dierenvraat.⁴⁵ Op de poort van het Steen waren de bewaringsomstandigheden alleszins niet optimaal.

Interessanter is dus om te trachten de laatst mogelijke datum voor de wolvenpoot te achterhalen. De uitgave van de veilingcatalogus van de collectie Versturme-Roegiers, in 1847, is daarbij de *terminus ante quem*. Hoe, waar en wanneer Versturme het stuk heeft verworven, is niet bekend maar als het uit de tijd van de wolvenpremies stamt, kan het administratief archief van de uitkering van die premies behulpzaam zijn. Vermits de poot uit het Gravensteen komt, moet het om een premie gaan betaald voor een wolf gedood in de kasselrij van de Gentse Oudburg. De laatste keer dat dit gebeurde, zou op 29 augustus 1736 zijn, voor een dier gedood te Knesselare.⁴⁶ Het premiesysteem werd in de kasselrij pas in 1767 afgeschaft⁴⁷ maar volgens de historische bronnen zijn er in de dertig jaar daarvoor dus geen premies meer uitgereikt. Soms worden wolven – wellicht om redenen van traditie – nog wel mee opgesomd als het om ‘schadelijke dieren’ gaat, onder meer wanneer in 1776 het stelsel opnieuw werd ingevoerd⁴⁸ maar er zijn geen archiefbronnen die bewijzen dat er daarna ook werkelijk premies voor wolven zijn uitbetaald.

⁴⁴ De hoofdpunters van de kasselrij Kortrijk lieten de kasselrijontvanger vergoedingen uitbetalen voor het vangen van wolven. Vooral de jagers van de grote vazalheren in de kasselrij Kortrijk, zoals de heer van Zwevegem en de heer van Gruuthuuse, doodden jaarlijks tientallen wolven. Voor een teef kregen zij 3 lb. par., een reu 2 lb. en een welp 1 lb.60. In 1393 bepaalden de commissarissen van de rekening dat voortaan de kop van de gedode wolf aan een van de hoofdpunters en aan de ontvanger moest worden getoond, vooraleer men de vergoeding kon krijgen. Zie: J. De Rock, *Het bestuur van de kasselrij Kortrijk in de Bourgondische periode (1387-1453)*, Brussel, 2010, p. 43.

⁴⁵ De interpretatie verandert inderdaad wanneer de poot door de bedienaars van het gerecht zou bewaard geweest zijn. Interessant is hierbij de vermelding uit 1735: RAG, Fonds Oudburg, nr. 307, Resolutieboek 1735, f. 299-16.12.1735 – *te Saffelaar gheschoten 2 arenden – geconsidereert dat het zeer schadelijke beesten zijn*. Het college betaalde een premie van 1 pond groot voor twee grote roofvogels, maar hield de ‘arenden’ en liet ze opvullen en in ’t college als versiering opstellen.

⁴⁶ RAG, Fonds Oudburg, Resolutieboek nr. 308, 1736, f. 232v – met dagtekening 29 augustus 1736 – *Ordonnantie van L 5^o0^o grooten omme Andries Huijghe, Jacques Leliaert ende Arnaut de Prest over het dooden van eenen reijers wolf binnen de prochie van Knesselare*. Deze gebeurtenis werd toen als uitzonderlijk ervaren, want in hetzelfde archiefregister staan lange reeksen van premies voor het verdelgen van andere zogenaamd schadelijke dieren vermeld, terwijl deze met betrekking op de wolf een afzonderlijke notitie, ver af van die reeksen kreeg.

⁴⁷ Van den Abeele, ‘De wolven verleekert’, p. 70.

⁴⁸ RAG, Fonds Oudburg, nr. 359, Resolutieboek 1776, f. 48-48v – 3 februari 1776;– RAG, Fonds Oudburg, nr. 1180, Rekening 1776, f. 69.

Dat betekent dat het stuk dat Versturme (1777-1846) in zijn collectie opnam, zelfs als hij op jeugdige leeftijd zou beginnen verzamelen zijn, toen al minstens decennia oud was. Hij kan het direct uit het Gravensteen verkregen hebben maar dan was het stuk toen reeds een antiquiteit. Hingen dierenpoten dan werkelijk voor tientallen jaren, of zelfs langer, aan de poort van het Steen? En hoe bleven die, blootgesteld aan weer en wind, zo lange tijd bewaard? Het gerechtelijk systeem van de kasselrijen werd aan het einde van het Ancien Régime (1795) afgeschaft en vanaf die tijd was er dus geen autoriteit meer die poten aan de poort kon spijkeren. Bovendien werd het Gravensteen aan het eind van de 18de eeuw verkocht en omgebouwd tot een industrieel complex, waarbij in 1807 een katoenspinnerij in de donjon werd ondergebracht. Binnen die 19de-eeuwse context zijn dierenpoten aan de poort wellicht een anachronisme.

Er lijkt dus een chronologische kloof te bestaan tussen het stuk in de collectie Versturme-Roegiers en de laatste wolf in de Gentse Oudburg. Als poten niet gedurende tientallen jaren aan de poort bleven hangen, moet iemand er dus minstens één voor latere tijden bewaard hebben. Dat is mogelijk maar een aantal historische bronnen maken het verhaal nog complexer. In zijn *Volledige Beschrijving van Gent*, uitgegeven in 1838, heeft J.J. Steyaert het over het oude Gravensteen, en met name over “*het Leenhof van den Ouden Burg*”.⁴⁹ Hij vermeldt dat “*Mits dit Hof eene vergelding gaf aen hen die in de Kasteleny van den Ouden Burg schadelijke dieren, zoo als: wolven, vossen, enz. doodden, was het gebruyk, het hoofd of de pooten dezer dieren aen de voorpoort des Kasteels te nagelen: daervan zag men er nog voor 7 of 8 jaren.*”. Als de vermelding bij J.J. Steyaert klopt, hingen er tot ver in de jaren 1820 dieren-, en mogelijk ook wolvenpoten, aan de poort van het Gravensteen. En dan zouden er, indien de poten geen decennia lang bleven hangen, in die tijd misschien nog wolven gedood zijn zonder dat daar historische gegevens van bewaard bleven. Of ging het in de eerste decennia van de 19de eeuw vooral om vossen, dassen, otters en andere ‘schadelijke dieren’, en al lang niet meer om wolven?

Hier moet echter meteen worden opgemerkt dat de tekst van J.J. Steyaert sterk gebaseerd is op een eerdere beschrijving van de stad. In zijn *Mémoires sur la ville de Gand* uit 1815 legt C.L. Diericx uit dat “*Comme la cour féodale du Vieux-Bourg donnoit une gratification à ceux qui, dans la châteltenie du Vieux-Bourg, tuoient des animaux nuisibles, tels que des loups, des renards, etc. il étoit d’usage de notre temps que l’on clouoit les têtes, les pattes et autres membres de ces*

---

⁴⁹ J.J. Steyaert, *Beschrijving der stad Gent*, Gent, 1838, p. 292.

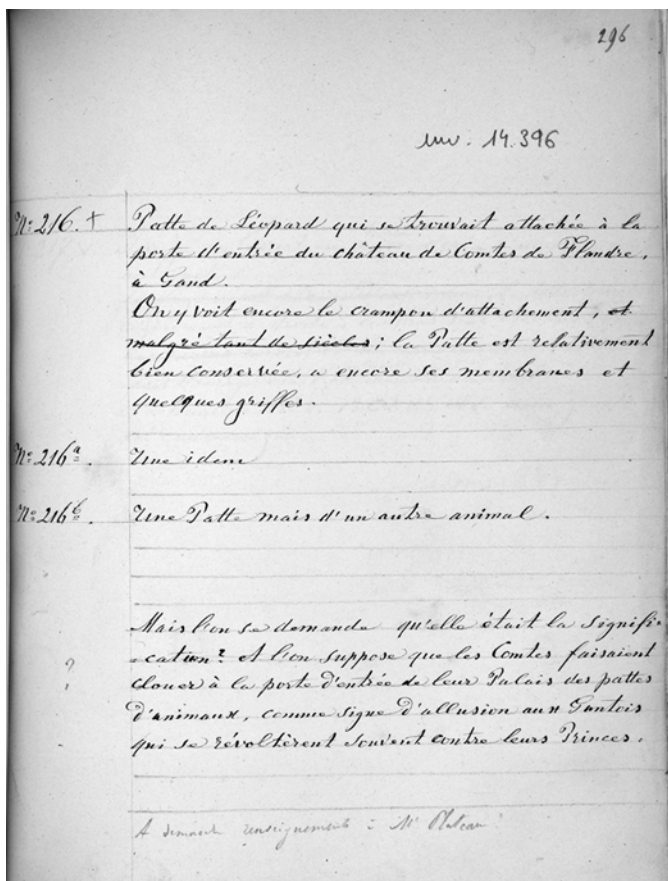
animaux à la porte du Vieux-Bourg”.⁵⁰ De notie dat dit nog zo’n 7 tot 8 jaren voor het schrijven van het verslag gebeurde, is bij Diericx niet te vinden maar de overeenkomst tussen beide teksten doet vermoeden dat Steyaert de oudere beschrijving als inspiratiebron gebruikt heeft. Interessant is dat Diericx de term “*usage de notre temps*” gebruikt. Betekent dit dat het in ‘zijn tijd’ nog de gewoonte was om wolvenpoten aan de poort van het Steen te nagelen? Of verwijst hij naar een gebruik dat de laatste keer in 1736 was toegepast maar waarvan de getuigen lange tijd aan de poort zijn blijven hangen? Of gaat het vooral weer om andere roofdieren, zoals vossen en dassen?⁵¹

Het belangrijkste interpretatieprobleem blijft dus het ruime tijdverschil tussen de historische documentatie rond de wolvenpoot en het laatst gekende afschot van dit roofdier in de kasselrij van de Oudburg van Gent. Heeft Versturme dus een antiqiteit verworven, of toch een stuk dat het voortbestaan van de Oost-Vlaamse wolf een andere einddatum geeft dan de laatste betaling van een premie in 1736? Vermits de poot op zich (voorlopig) niet gedateerd kan worden, is het antwoord op die vraag niet te geven. Het gaat of om een stuk uit het eind van de 18de of de eerste helft van de 19de eeuw, of om een veel ouder stuk, uit de tijd dat er nog premies voor dode wolven werden uitbetaald.

In dat opzicht blijft de beschrijving van inventarisnummer 216 uit de museumcatalogus uit 1878 intrigerend: “*Patte de Léopard qui se trouvait attachée à la porte d’entrée du château de Comtes de Flandre, à Gand. On y voit encore le crampon d’attachement, et malgré tant de siècles; la Patte est relativement bien conservée, a encore ses membranes et quelques griffes.*” (afb. 4). Merkwaardig is dat de zinsnede “*et malgré tant de siècles*”, die zou kunnen wijzen op een hoge ouderdom voor het stuk, op een bepaald moment doorstreept is, waarbij niet duidelijk is of dit net na het schrijven of een tijd daarna gebeurde. Ging iemand aan het twijfelen of het om een (voor die tijd) oud object ging? Of is die onzekerheid misschien net een aanwijzing voor een nog veel hogere ouderdom?

⁵⁰ C.L. Diericx, *Mémoires sur la ville de Gand*, Gent, 1815, dl. 2, p. 516.

⁵¹ Archiefstukken brengen zelfs informatie aan over wat zich afspeelde aan de poort van het Steen: op 16 december 1772 poogde schrijnwerker Vercruijssen de poort te herstellen nadat zij door een wagen die brandhout aanbracht werd beschadigd. Omdat de poort zodanig vermolmd was dat er geen spijkers meer in vasthielden, werd ze dan maar vervangen (RAG, Resolutieboek van het college van de Oudburg, nr. 353, 1772, f. 412). Op 14 augustus 1784 werd er in het College van de Oudburg meegedeeld dat sieur Briesmail van intentie was de voorpoort van het Gravensteen te witten op voorwaarde dat de Oudburg een bijdrage leverde. Het College vond dit goed omdat het een gemeenschappelijke doorgang was, maar op voorwaarde dat Briesmail alle materialen en hinderlijke voorwerpen verwijderde die gewoonlijk onder de poort lagen (RAG, Resolutieboek van de Oudburg, nr. 370, 1784, f. 190v). Geven deze bronnen niet aan dat de poort niet langer diende als ‘ad valvas’ voor dierentroofdieren?

Afbeelding 4: Beschrijving van inventarisnummer 216, en enkele gelijkende stukken, in de 'Inventaire du Musée d'Archéologie de Gand' uit 1878 (Archief STAM, deel I, f. 296 r, foto: Michel Burez, Stad Gent).

Onderaan het blad uit de inventaris van 1878 staat bij de beschrijving van nummer 216 nog volgende bedenking: “Mais l'on se demande qu'elle était la signification? Et l'on suppose que les Comtes faisaient clouer à la porte d'entrée de leur Palais des pattes d'animaux, comme signe d'allusion aux Gantois qui se révoltèrent souvent contre leurs Princes”. Het is duidelijk dat de historische context van de wolvenpoot aan het eind van de 19de eeuw niet meer bekend was.

Een recente waarneming suggereert dat dierentrofeeën in gemummificeerde vorm lange tijd weer en wind kunnen weerstaan. In 2010 fotografeerde Marc Brion twee wolvenpotten (een rechter en een linker voorpoot, mogelijk van hetzelfde dier), vastgespijkerd boven de deur van een huis in het Franse dorp Char-

nay (departement Rhône, regio Rhône-Alpes) (afb. 5). Vermits de wolf rond 1900 uit de regio moet verdwenen zijn⁵², hangen de trofeeën er al minstens een eeuw, een gegeven om in rekening te brengen bij de interpretatie van het Gentse stuk.

Afbeelding 5: Wolfenpotten gespijkerd boven de deur van een woning in Charnay, regio Rhône-Alpes, Frankrijk (foto Marc Brion, Onroerend Erfgoed).

Wat bij dit alles opmerkelijk blijft, is de foute beschrijving van de dierenpoot in de veilingcatalogus. Als Versturme werkelijk dacht een stuk van een leeuw of een tijger in zijn bezit te hebben, moet het gebruik om wolfenpotten aan de poort van het Steen te nagelen hem onbekend geweest zijn. Anders had hij het verband wel gelegd. En dat rijmt dan weer niet goed met de vermeldingen door Steyaert en Diericx, tijdgenoten van Versturme (1777-1846) die als erudiete verzamelaar en Gentenaar hun beschrijvingen van de stad toch moet gekend hebben. Zoals eerder gesteld moet de conclusie dus zijn dat de opsteller van de veilingcatalogus uit 1847 geen informatie had over de werkelijke betekenis van het

⁵² Volgens de literatuur verzameld op <http://www.carnivores-rapaces.org/Loup/causesdispa.htm> (copyright Mathieu Krammer 2009): E. Cregut-Bonnoure & P. Orsini, 'Sur la présence du loup en Provence aux environs de 1920', *Faune de Provence (CEEP)*, 24-25 (2008), pp. 137-141; J. Delfour, *Vivre avec le loup*, Saint-Claude-de-Diray, 2004; P. Orsini, *Le loup*. Toulon, 1995; B. Prêtre, *Le grand retour du loup*, Yens-sur-Morges, 1999.

stuk, verkocht als deel van lot 1601, en dat Versturme zijn verzameling dus inderdaad onvoldoende van documentatie voorzien had. Blijkbaar kende de veilingexpert uit 1847 de traditie van de poot van de wolf aan de poort van het Steen ook niet meer, en had hij dus Diericx of Steyaert niet gelezen, of onthouden.

6. De laatste wolven

De vraag rond de juiste datering van de poot uit het STAM zal misschien nooit beantwoord worden, maar het blijft wel een kwestie van ecologisch en historisch belang. Het vraagstuk draagt immers bij tot een betere kennis van het uitsterven van een diersoort in Vlaanderen. En toont meteen aan dat hierover nog meer historisch onderzoek nodig is.

Het in 2002 door Gie Luyts gepubliceerde overzicht, dat het verdwijnen van de wolf in Vlaanderen en België in kaart brengt⁵³, baseerde zich vooral op een bevraging van kenners van plaatselijke dorps- en stadsarchieven. Die zoektocht werd op sommige plaatsen met veel enthousiasme beantwoord maar uit andere locaties kwam nauwelijks respons. Een sluitend en ‘gebiedsdekkend’ onderzoek is het wat Vlaanderen betreft dus niet geworden. Maar het blijft een uitermate waardevol overzicht, en er komen uit het werk belangrijke tendensen naar voor. Al even geïnteresseerd in het lot van wilde dieren in bosgebied, en zich baserend op de toen beschikbare gegevens over het verdwijnen van de wolf uit de Lage Landen, hadden Guido Tack en co-auteurs in 1993 al een kaart opgesteld die het uitsterven van de wolf in de Benelux in beeld brengt. Dat fenomeen blijkt zich vanuit het noordwesten naar het zuidoosten te voltrekken, geheel in overeenstemming met de toen geldende bevolkingsdichtheid.⁵⁴ Het overzicht van Luyts toont aan dat de laatste geregistreerde wolf in West-Vlaanderen in 1759 te dateren valt, in het westen van de provincie.⁵⁵ In het Brugse Vrije stopt de regelmatige uitkeer van premies echter al in 1678. Opvallend is dat in 1789 de premies terug ingesteld werden maar dat er, voor zover de bronnen weergeven, geen zijn uitgekeerd (een situatie min of meer overeenkomstig met wat gebeurde in Gent). In de provincie Antwerpen zijn de laatste wolven geschoten in de vroege 19de eeuw en zijn er in de decennia daarna nog een aantal zeldzame meldingen. In Vlaams-Brabant vond de laatste klopjacht op wolven plaats in 1790, in het Zoniënwood. De laatste Limburgse wolf zou gesneuveld zijn in 1818. Sinds de

---

⁵³ Luyts, *Met vryaerts en resoelen*.

⁵⁴ G. Tack, e.a., *Bossen van Vlaanderen. Een historische ecologie*, Leuven, 1993.

⁵⁵ Luyts, *Met vryaerts en resoelen*, pp. 36-37.

onafhankelijkheid van België zijn in Wallonië nog minstens een driehonderdtal wolven gedood. Uit welk jaar de laatste stamt, is een onderwerp van voortdurende discussie maar rond 1900 moet de standpopulatie verdwenen zijn.⁵⁶

Een probleem bij elk historisch overzicht over het lot van diersoorten ligt in het anekdotische karakter van de data van uitsterven. Wat betekent het laatste dier immers voor het lot van de soort? Veel belangrijker is het traceren van grote demografische bewegingen binnen de populatie. Gegevens uit het Brugse Vrije tonen aan dat in de historische tijd vooral veel wolvenpremies werden uitbetaald in de periode van 1493 tot 1506, en tijdens de jaren van 1594 tot 1617, wellicht niet toevallig de jaren na de opstand tegen Maximiliaan van Oostenrijk, en deze na het politiek-religieuze conflict met het Spaanse bewind. Tijden van chaos, waarin het land verlaten lag, mensen geen wapens mochten dragen, en er dus geen mogelijkheid was voor roofdierenverdelging, zorgden voor een aanwas van de populaties.⁵⁷

Uiteindelijk verdween de wolf uit België, maar recent zijn er tekenen van een terugkeer. In de buurlanden Duitsland en Frankrijk is dat proces al langer aan de gang⁵⁸ maar in 2011 was er opnieuw een melding van een wolf in Gedinne, in het zuiden van het land.⁵⁹ Ditmaal heeft de terugkeer niets te maken met bestuurlijke chaos en ontreddeering op het platteland maar wel met de verhoogde inspanningen rond natuurbehoud in de buurlanden. Of de oprukkende wolf een toekomst heeft in ons land, blijft echter de vraag. Het scheidt een situatie die we niet kennen, en waarvoor er historisch geen vergelijkbare context voorhanden is.⁶⁰ Een evaluatie van hoe het samenleven van mens en wolf verliep in de laatste eeuwen van het voorkomen van het roofdier in ons land, kan bij de inschatting van de gevolgen van een nieuwe kolonisatie alleen maar nuttig zijn. En daar speelt de poot van de wolf aan de poort van het Steen een rol in.

---

⁵⁶ Interpretaties steunend op het overzicht van Luyts, *Met vryaerts en resoelen*.

⁵⁷ Tack, *Bossen van Vlaanderen*.

⁵⁸ In Nederland is er op 4 juli 2013 in de Noordoostpolder een dood, schijnbaar aangereden exemplaar aangetroffen maar recente berichten suggereren dat het om een elders gedood dier gaat dat in ons buurland werd gedropt om commotie te wekken, wat trouwens gelukt is. In het kadaver zouden kogelgaten ontdekt zijn: B. Jansen, 'Het raadsel van Luttelgeest', *Vakblad Natuur Bos Landschap*, 10-100 (2013), pp. 6-7.

⁵⁹ <http://www.deredactie.be/cm/vrtnieuws/binnenland/1.1116487>.

⁶⁰ De huidige bevolkingsdichtheid, verstedelijking en zeldzaamheid van 'natuurlijke' gebieden zullen in combinatie met de aanwezigheid van een groot roofdier binnen de geschiedenis van ons werelddeel nieuwe en unieke fenomenen zijn.

7. Wolven en mensen

De vraag of de poot uit het STAM een wolf vertegenwoordigt die later dan het laatst gekende afschot in Oost-Vlaanderen voorkwam, is zonder twijfel interessant voor biologen en historici die de evolutie van onze dierenwereld in kaart willen brengen maar het is ook een thema met een bredere betekenis. De evolutie van het samenleven tussen mens en dier, en de daaruit vaak voortkomende getroebleerde relatie tussen beide, liggen dicht bij de kern van de geschiedenis van het menselijk bestaan. Zowat alles wat de menselijke geschiedenis kenmerkt, heeft trouwens met dieren te maken.

Het is dus waardevol om verder uit te zoeken of de wolf het in Oost-Vlaanderen tot in de vroege 19de dan wel pas tot de vroege 18de eeuw heeft uitgehouden. De al dan niet aanwezigheid van wolven schetst immers een intrigerend beeld van de toenmalige leefwereld, en vooral van hoe mensen omgingen met de wildernis om zich heen. Dat er roofdieren voorkwamen die behalve door verdelging geheel aan de controle ontsnapten, is in deze tijd, in ons deel van de wereld, moeilijk in te beelden. Het betekent dat er nog een wildernis was, die bovendien een gevaar inhield. Wolven doodden occasioneel mensen en hun huisdieren, zoveel is zeker. Ze kwamen bovendien tot dichtbij de stad. Dit blijkt uit het initiatief van de proost van de abdij van Sint-Baafs die haken en kettingen voorzag om de gehangenen aan de galg vast te maken om te vermijden dat zij door wolven of andere aaseters werden verscheurd.⁶¹ Maar in tijden van bestuurlijke chaos, meestal na een oorlogsperiode, was de impact van deze roofdieren het duidelijkst.⁶² Voor het Gentse zijn de historische aanduidingen legio, zoals de beschrijving van een winterse dag 18 januari 1572: *“de snee heeft desen dach ende andere voorgaende in sommige plaetsen bet dan een mans lingsde hooghe gheleghen, want het heeft bet dan 20 daghen ghesneet zeer abundantelic, zonder dat de snee binnen middelen tijde ghesmolten es, maer es bliven liggende, daerbij dat sommige menschen zijn verdroncken gheweest ende eeneghe van de wulven gheten”*.⁶³ Of de vermelding van de kroniekschrijver voor 1585 dat: *“.. men ghinc gheen mijle buyten de stadt niet zonder peryekel van de wolven verbeten te sijne. Daer wierden veel meinschen ende beesten danof verslonden dat jammer om hooren ende sien was”*.⁶⁴

---

⁶¹ A. van Lokeren, *Histoire de l'abbaye de Saint-Bavon et de la crypte de Saint-Jean*, Gent, 1855, dl. 2, p. 162.

⁶² Zie Walters, ‘Wolven op de kasselrij’, voor een oplistijng van gedood vee en menselijke slachtoffers in de kasselrij Oudenaarde in de periode 1582-1588, data ook verwerkt in Luyts, *Met vryaerts en resoelen*.

⁶³ F. de Potter, *Dagboek van Cornelis en Philip van Campene*, Gent, 1870, p. 268. Ook genoteerd in: SAG, Nota's Van Werveke, bundel 741.2 Wilde dieren.

⁶⁴ F. de Potter, *Chronijcke van Ghendt door Jan Van den Vivere en eenige andere aantekenaars der 16e en 17e eeuw*, Gent, 1885, p. 375. Zie ook: SAG, Nota's Van Werveke, bundel 741.2 Wilde dieren.

Ook in de eerste decennia van de 17de eeuw werden er nog tal van premies uitbetaald voor de verdelging van wolven.⁶⁵

Recent historisch onderzoek heeft belangrijke nuances aangebracht aan dit verhaal. Met name het werk van Jean-Marc Moriceau⁶⁶ toonde voor Frankrijk aan dat de impact van de aanwezigheid van de wolf inderdaad betekenisvol was, maar dat het aantal slachtoffers ook veel te maken had met het voorkomen van hondsdolheid in de wolvenpopulatie, terwijl nu ook duidelijk is dat de gewoonte om jonge kinderen op de schapenkuddes te laten passen een risico inhield. Maar toch, wolven waren best te mijden en hun verdelging had dus een maatschappelijk belang, terwijl hun aanwezigheid heel wat betekende in de geesten van de mensen.

Ecologen en natuurliefhebbers zijn met dergelijke interpretaties soms niet gelukkig maar zullen tegelijk toegeven dat het lokale overleven van een roofdier als de wolf enkel mogelijk is wanneer een ecosysteem kan bestaan waarin zich natuurlijke relaties tussen predator en prooi kunnen ontwikkelen, zonder dat mensen daar een rol in spelen. Bij een tekort aan prooien, of een verstoring van hun leefgebied, zullen roofdieren zich echter begeven op terreinen waar ook de mens in zicht komt. Hetzelfde effect wordt versterkt wanneer mensen, bijvoorbeeld door het dumpen van afval of door te weinig bescherming te geven aan hun kuddes, aan roofdieren kansen bieden, die ze voorheen niet hadden.

Maar mensen houden eraan om ecosystemen op te zetten waarin zij de enige controlerende factor, en dus eigenlijk de enige top-predator zijn. En dan vormen de ‘nieuwe’ natuurgebieden, waarin niet gejaagd wordt, een probleem. In een in de 20ste eeuw in Nederland ingedijkte polder, gelegen in Zuidelijk Flevoland,

⁶⁵ RAG, Fonds Oudburg, Resolutieboeken, respectievelijk: nr. 166-1591, f. 99 (te Evergem een wolvin gevangen bij de vaart aan de Kerkbrug);- nr. 168-1594, f. 14 (met zijn geweer in Evergem in de wijk Elzelo een wolf doodgeschoten) & f. 32v (vier jonge wolven gevangen);- nr. 169-1595, f. 36v (vangen van een wolf en een wolvin te Deurle) & f. 114 (te Hansbeke een wolvin gedood);- nr. 170-1596, f. 57 (te Bellem een wolf gedood) & (binnen de warande van Deurle 6 wolvenjongen gevangen);- nr. 171-1597, f. 45 (in Aalter een wolvin gedood) & f. 57 (drie wolvenjongen gevangen te Lotenhulle) & f. 84v (twee wolfsjongen te Nazareth) & f. 138v (een wolvin gevangen te Nazareth) & f. 149v (die wolven te Eke);- nr. 172-1599, f. 39v (een wolf in Nazareth) & f. 159v (een wolf in Merendree) & f. 167v (een wolf in Hansbeke);- nr. 173-1600, f. 103v (een wolvin – plaats niet vermeld);- nr. 174-1601, f. 158 (een wolvin in Mariakerke);- nr. 175-1602, f. 100 (een wolf gevangen in Deurle);- nr. 176-1603: f. 57 (een wolf gedood in Deurle);- nr. 177-1604, f. 20v (in Deurle een wolvin gevangen en gedood);- nr. 178-1605, f. 57 (zes jonge wolven in Oostakker);- nr. 178-1605, f. 82v (zes jonge wolven in Oostakker);- nr. 179-1606, f. 2 (twee wolven gevangen en gedood te Deurle) & f. 4 (een wolvin te Nazareth) & f. 31 (een wolvin in Deurle);- nr. 187-1617, f. 51v (vijf jonge wolven in Waarschoot) & f. 103v (een wolvin in Deurle). Ook vlakbij de stad Gent aan de oude Muidepoort werd in juli 1603 een wolf geschoten (SAG, reeks 400 nr. 112, Stadsrekening 1603-1604, f. 270v).

⁶⁶ Zie vooral J.-M. Moriceau, *Histoire du méchant loup, 3000 attaques sur l'homme en France XVe-XXe siècle*, Paris, 2007; J.-M. Moriceau, *L'Homme contre le loup. Une guerre de deux mille ans*, Paris, 2011; J.-M. Moriceau, *Sur les pas du loup. Tour de France et atlas historiques et culturels du loup, du moyen âge à nos jours*, Paris, 2013.

werden de Oostvaardersplassen geheel aan de wildernis ‘weggeschonken’. Plantenetters koloniseerden al gauw het gebied, maar vleeseters bleven achter. Jaarlijks sterven daardoor edelherten, door uithongering, omdat ze oud en minder fit zijn, maar vooral omdat ze met teveel zijn.⁶⁷ Het zicht van de stervende herten is niet aangenaam maar indien er een top-predator, een roofdier, in de buurt zou zijn, bleef dergelijk beeld de mensheid bespaard. Hier zou de wolf dus een rol kunnen spelen. Predatie is immers natuurlijker dan door de mens veroorzaakte uithongering. En natuurgebieden moeten ecologisch functionerende samenlevingen zijn. Elk ecosysteem is gekenmerkt door een voedselpiramide: als er geen top-predator is, zijn de prooipopulaties niet in balans en wordt dat gebrek aan evenwicht doorvertaald naar hun voedselbronnen. Konijnen doen aan overbegrazing omdat er geen rovers zijn die hun aantallen in toom houden.

Maar er is een neveneffect bij de aanwezigheid van grote roofdieren. Die blijven mogelijk niet in de natuurgebieden die we voor hen open stellen, waardoor de angst voor schade aan de omringende veestapel en misschien ook menselijke slachtoffers weer toeneemt. Zoiets wil men tegenwoordig niet meer tolereren en dus is het terug opduiken van wolven, zelfs het recente succes van vossen, otters of lynxen, voor veel mensen een punt van bekommernis, ergernis en schrik.

En zo wordt het recente oprukken van *Canis lupus* een thema van maatschappelijke discussie. Het noopt tot wat men in Frankrijk ‘*repenser le sauvage*’ heeft genoemd.⁶⁸ En daar kan een historische context nuttig bij zijn. En zou het goed zijn te weten of de laatste wolf in Oost-Vlaanderen uit de periode van de Oostenrijkse Nederlanden stamt, of uit de nadagen van de Franse tijd.

8. Dankwoord

Dit onderzoek werd gesteund door het Gentse Rijksarchief (RAG), het Gentse Stadsarchief (SAG, ‘De Zwarte Doos’), de bibliotheek van de Universiteit Gent, het agentschap Onroerend Erfgoed (OE, Vlaamse overheid), het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen (KBIN, Brussel), het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika (KMMA, Tervuren) en het Laboratorium voor Forensische Genetica en Moleculaire Archeologie van de KU Leuven. Volgende personen danken we speciaal voor de hulp of informatie: Marc Brion (OE),

---

⁶⁷ Zie voor een achtergrond bij deze problematiek: R. Hillen, e.a., *De Oostvaardersplassen. Voorbij de horizon van het vertrouwde*, Driebergen, 2010. Zie ook K. Beeckmans, ‘De opmars van de wolf. Op de Veluwe kun je best vijf roedels kwijt’, *De Groene Amsterdammer*, 2 augustus (2012), pp. 20-22.

⁶⁸ J.-M. Moriceau & Ph. Madeline, *Repenser le sauvage grâce au retour du loup. Les sciences humaines interpellées Bibliothèque du Pôle rural*, n° 2, Caen, 2010. Voor Nederland: B. Stikvoort, e.a., ‘Wolven en zwijnen, acceptabel risico?’, *Landschap*, 30 (2013), pp. 109-117.

Garin Cael (KMMA), Jelle Haemers (KU Leuven), Georges Lenglet (KBIN), Koen Van Den Berge (Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek), Paul Van den Brecht (OE), Nele Vanmaele (OE), Kris Vandevorst (OE), Alexis Wielemans (OE), en een anonieme *reviewer* voor de aanmoedigende opmerkingen.